

C.G. Jung
Ik en zelf

C.G. Jung

Ik en zelf

*Het ik - de schaduw
de syzygie: anima en animus -
het zelf - Christus, een symbool
van het zelf*

Lemniscaat Rotterdam

De inhoud van dit boek bestaat uit de eerste vijf hoofdstukken van Jung's Aion, GW 9/II, Olten 1951.

CIP

Derde druk, 1993

Redactie en vertaling: Pety de Vries-Ek

Omslag: Ben Aalbers

Vormgeving: Bob Markus

Nederlandse rechten Lemniscaat b.v. Rotterdam 1982

ISBN 90 6069 507 0

© Walter Verlag AG, Olten

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zetwerk: IGS, Rotterdam

Druk: Drukkerij C. Haasbeek bv, Alphen aan den Rijn

Bindwerk: Kramer Boekbinders bv, Apeldoorn

Inhoud

1 Het ik	7
2 Deschaduw	13
3 Desyzygie : anima en animus	17
4 Het zelf	30
5 Christus, een symbool van het zelf	44
Noten	76

1 *Het ik*

Door mijn onderzoek van de psychologie van het onbewuste werd ik met feiten geconfronteerd, die het invoeren van nieuwe begrippen noodzakelijk maakten. Eén van deze begrippen is het *zelf*. Daarmee bedoel ik een grootheid die niet in de plaats komt van datgene, wat we tot dusverre het *ik* noemden, maar die dit ik juist als overkoepelend begrip omvat. Het ik moeten we zien als die complexe factor, waarop alle bewustzijnsinhouden betrokken zijn. Het vormt in zekere zin het centrum van het bewustzijnsveld, en voor zover dit de empirische (= ervaarbare) persoonlijkheid omvat, is het ik het subject van alle persoonlijke bewustzijnshandelingen. Een psychische inhoud is bewust, zodra deze een relatie met het ik heeft – dit is dan ook het criterium van 'bewustzijn'.

Met deze definitie heb ik in eerste instantie de *omvang van het subject* beschreven en begrensd. Theoretisch kunnen er weliswaar geen grenzen aan het bewustzijnsveld gesteld worden, aangezien dit zich tot een onbestemde omvang kan uitbreiden. Empirisch echter grenst het steeds weer aan het gebied van het *onbekende*. Dit laatste bestaat uit alles wat we niet weten, alles dus wat niet met het ik, als centrum van het bewustzijnsveld, in relatie staat. Het onbekende bestaat uit twee groepen objecten: ten eerste de zintuiglijk ervaarbare, uiterlijke feiten, en ten tweede de rechtstreeks (dus niet door middel van de zintuigen) ervaarbare innerlijke feiten. De eerste groep betekent het onbekende gebied van de buitenwereld, de tweede dat van de innerlijke wereld. Dit laatste gebied noemen we het *onbewuste*.

Het ik is als bewustzijnsinhoud op zich geen eenvoudige, elementaire factor, maar integendeel complex. Het kan daarom niet uitputtend beschreven worden. De ervaring leert dat het op twee ogenschijnlijk verschillende grondslagen berust, namelijk ten eerste op een *somatische* (= lichamelijke), en ten tweede op een *psychische*. De somatische basis concluderen we uit het totaal van de endosomatische ('binnen-lichamelijke') gewaarwordingen, die op hun beurt ook van psychische aard zijn, en een relatie met het ik

hebben. Deze lichamelijke gewaarwordingen zijn dus al bewust. Ze berusten op endosomatische prikkels, waarvan slechts een gedeelte boven de bewustzijnsdrempel komt. Een aanzienlijk deel van deze prikkels verloopt echter onbewust, of met andere woorden: subliminaal. Dat deze prikkels onbewust zijn, of dat een psychische inhoud onbewust is, hoeft niet te betekenen dat het hier om een zuiver fysiologische toestand gaat, evenmin als dat voor een psychische inhoud het geval is. Ze kunnen bij bepaalde gelegenheden de bewustzijnsdrempel overschrijden, dat wil zeggen bewuste gewaarwordingen worden. Maar ongetwijfeld is een groot deel van de endosomatische prikkels eenvoudig niet in staat bewust te worden. Ze zijn dan van een dermate elementaire aard, dat er geen aanleiding is ze als psychisch te beschouwen – tenzij men de filosofie huldigt dat alle levensprocessen zonder meer psychisch zijn. Het voornaamste bezwaar tegen deze nauwelijks te bewijzen veronderstelling is dat hierdoor het begrip 'psychisch' overmatig verruimd wordt. Het levensproces wordt dan op een wijze geïnterpreteerd die niet zonder meer met de feiten overeenkomt. Te ruime begrippen blijken in de regel ongeschikte instrumenten, omdat ze te vaag en te mistig zijn. Ik heb daarom voorgesteld het begrip psychisch slechts dan te gebruiken, wanneer *wilskracht* een instinctmatig of reflectorisch proces nog aantoonbaar kan beïnvloeden. Ik verwijs hier naar mijn artikel *Der Geist der Psychologie*¹, waar ik dieper op de definitie van 'het psychische' ben ingegaan.

De somatische basis van het ik bestaat zoals we zagen uit bewuste en onbewuste factoren. Hetzelfde geldt voor de psychische basis: enerzijds berust het ik op het *hele bewustzijnsveld*, anderzijds op de *totale som van onbewuste inhouden*. Deze onbewuste inhouden vallen in drie groepen uiteen. Ten eerste: tijdelijk subliminale, dat wil zeggen willekeurig te reproduceren inhouden (geheugen), ten tweede: niet willekeurig te reproduceren onbewuste inhouden (die bijvoorbeeld in dromen naar voren komen), en ten derde: inhouden die (op dit moment) in het geheel niet bewust kunnen worden. Het bestaan van groep twee kunnen we concluderen uit het optreden van spontane doorbraken van subliminale inhouden in het bewustzijn. Groep drie is hypothetisch, dat wil zeggen, ze is een logische gevolgtrekking uit de feiten die aan groep twee ten grondslag liggen: ze bevat namelijk die inhouden die *nog niet* in

het bewustzijn zijn doorgebroken, respectievelijk nooit zullen doorbreken.

Ik zei hierboven dat het ik op het totale bewustzijnsveld 'berust'. Daarmee bedoel ik niet dat het daaruit *bestaat*. Als dat laatste het geval zou zijn, dan zou het volstrekt niet van het bewustzijnsveld gescheiden kunnen worden. Het ik is slechts het referentiepunt van het bewustzijnsveld, gefundeerd in en begrensd door de hierboven beschreven somatische factor.

Het ik is, ongeacht de betrekkelijke onbekendheid en onbewustheid van zijn grondslagen, de bewustzijnsfactor bij uitstek. Het is zelfs, empirisch gesproken, een verworvenheid van het individuele bestaan. In eerste instantie lijkt het me dat het ik ontstaat uit de botsing van de somatische factor (het lichaam) met de buitenwereld. Zodra dit ik eenmaal als subject bestaat, ontwikkelt het zich uit verdere botsingen met zowel de buitenwereld als de innerlijke wereld.

Ondanks de onafzienbare reikwijdte van zijn fundamenten is het ik nooit meer en nooit minder dan het bewustzijn zonder meer. Als bewustzijnsfactor zou het ik volledig beschreven kunnen worden, althans in theorie. Maar dit zou nooit méér dan een beeld van de *bewuste persoonlijkheid* opleveren, waaraan alle facetten ontbreken die het subject niet kent, respectievelijk die hem niet bewust zijn. Het totaalbeeld van de persoonlijkheid zou echter ook deze facetten moeten bevatten. Een volledige beschrijving van de persoonlijkheid is eenvoudig onmogelijk, ook in theorie, omdat we het onbewuste aandeel niet kunnen vatten. Toch is juist dit onbewuste deel, zoals de ervaring leert, geenszins onbetekenend; men is zich integendeel vaak juist niet bewust van doorslaggevende eigenschappen. Deze worden niet door het ik opgemerkt, maar meestal wel door de omgeving gezien, of ze moeten door middel van hulp van buitenaf moeizaam aan het licht worden gebracht.

Het volledige fenomeen van de persoonlijkheid valt blijkbaar niet met het ik, dat wil zeggen met de bewuste persoonlijkheid, samen, maar vormt een grootheid die van het ik onderscheiden moet worden. Een dergelijke noodzaak bestaat natuurlijk slechts voor een psychologie die zich met het feit van het *onbewuste* bezighoudt. Voor zo'n psychologie echter is een dergelijk onderscheid van het grootste belang. En ook bijvoorbeeld voor de juridische

praktijk is het van betekenis of bepaalde psychische feiten bewust of onbewust zijn, zoals bij de beoordeling van toerekeningsvatbaarheid.

Ik heb daarom voorgesteld de aanwezige, maar niet volledig te vatten totale persoonlijkheid het *zelf* te noemen. Het ik is volgens onze definitie aan dit zelf ondergeschikt, en verhoudt zich daartoe als een deel tot het geheel. Binnen het bereik van het bewustzijnsveld heeft het ik, zoals we dat noemen, een vrije wil. Hiermee bedoel ik niet iets filosofisch, maar het welbekende psychologische feit van de zogenaamde vrije beslissing, respectievelijk het subjectieve vrijheidsgevoel. Maar, evenals onze vrije wil in botsing komt met de noodzakelijkheden van de buitenwereld, zo kent ze ook haar grenzen van het bewustzijnsveld in de subjectieve innerlijke wereld. Dat wil zeggen: onze vrije wil komt op een gegeven moment in conflict met de *feiten van het zelf*. En precies zoals uiterlijke omstandigheden op ons afkomen en onze vrijheid beperken, zo gedraagt ook het zelf zich tegenover het ik als een *objectief gegeven*, waaraan onze vrije wil niet zomaar iets kan veranderen. Het is zelfs een bekend feit dat het ik niet alleen niets tegen het zelf kan uitrichten, maar ook in bepaalde gevallen door zich ontwikkelende onbewuste persoonlijkheidsdelen geassimileerd en in hoge mate veranderd kan worden.

Het ligt in de aard der zaak dat men van het ik geen andere beschrijving kan geven dan een formele. Elke andere beschouwingwijze zou rekening moeten houden met de *individualiteit* - één van de belangrijkste eigenschappen van het ik. Hoewel de talrijke elementen, waaruit deze complexe factor bestaat, op zichzelf overal dezelfde zijn, variëren ze toch tot in het oneindige wat betreft hun duidelijkheid, hun emotionele kleur en hun reikwijdte. Het resultaat van hun combinatie, het ik, is daarom voor zover we kunnen vaststellen, een individuele uniekheid, die ook in een bepaalde mate zijn identiteit behoudt. Deze duurzaamheid blijkt echter betrekkelijk, aangezien in bepaalde gevallen ingrijpende veranderingen van de persoonlijkheid kunnen optreden. Dergelijke veranderingen zijn geenszins altijd pathologisch, maar kunnen ook een *ontwikkeling* betekenen, en vallen daarom binnen het gebied van het normale.

Als referentiepunt van het bewustzijnsveld is het ik het subject

van alle succesvolle *aanpassingspogingen*, voor zover deze tenminste door de wil worden uitgevoerd. In de psychische huishouding speelt het ik daarom een belangrijke rol. Zijn positie is zelfs zó belangrijk, dat er goede gronden zijn voor het vooroordeel dat het ik het centrum van de hele persoonlijkheid zou zijn, of dat het bewustzijnsveld de psyche zonder meer is. Als we afzien van toespeelingen (over het onbewuste) bij Leibniz, Kant, Schelling en Schopenhauer, en van de filosofische ontwerpen van Carus en von Hartmann, dan is het pas sinds het einde van de negentiende eeuw dat de moderne psychologie, met haar inductieve methode, het fundament van het bewustzijn heeft blootgelegd, en het bestaan van een buitenbewuste psyche empirisch heeft aangetoond. Met deze ontdekking heeft ze de tot dan absolute positie van het ik gerelativeerd. Dat wil zeggen: het ik behoudt weliswaar zijn eigenschap als centrum van het bewustzijnsveld, maar is als middelpunt van de hele persoonlijkheid twijfelachtig geworden. Het is een deel van de persoonlijkheid, niet de hele persoonlijkheid. Zoals ik al zei is het onmogelijk te schatten hoe groot of hoe klein het aandeel van het ik is, of met andere woorden, hoe vrij of hoe afhankelijk het ik is van de voorwaarden van de 'buitenbewuste' psyche. We kunnen slechts zeggen dat zijn vrijheid beperkt en zijn afhankelijkheid vaak op beslissende wijze bewezen is. Volgens mijn ervaring doen we er zeker goed aan de afhankelijkheid van het onbewuste niet te onderschatten. Natuurlijk moet je zoiets niet zeggen tegen iemand die de betekenis van het onbewuste al overschat. Een zeker criterium voor de juiste maat wordt gegeven door de psychische gevolgen van een onjuiste schatting. Ik kom hier straks nog op terug.

We hebben gezien dat, vanuit het bewustzijnspsychologisch standpunt, het onbewuste in drie groepen uiteenvalt. Maar vanuit het standpunt van de psychologie van de persoonlijkheid krijgen we een tweedeling. We zien dan onbewuste inhouden die als *persoonlijk* gekarakteriseerd kunnen worden, en inhouden die *onpersoonlijk* respectievelijk *collectief* zijn. De eerste groep betreft inhouden, die integrerende bestanddelen van de individuele persoonlijkheid vormen, en daarom evengoed ook bewust zouden kunnen zijn. De tweede groep betekent een algemeen aanwezige, altijd aan zichzelf identieke *voorwaarde of basis van de psyche* in het algemeen. Dit is vanzelfsprekend niet meer dan een hypothe-

se. Maar we worden hiertoe gebracht door de karakteristieke aard van het ervaringsmateriaal. Bovendien is het zeer waarschijnlijk dat aan de algemene gelijkvormigheid van psychische processen bij alle individuen een even algemene en daarom onpersoonlijke wetmatigheid ten grondslag moet liggen, zoals ook het instinct dat bij een individu aan den dag treedt, slechts een onderdeel vormt van een algemene instinctieve basis.

2 De schaduw

Terwijl de inhouden van het persoonlijke onbewuste verworvenheden zijn van een individueel leven, zijn de inhouden van het collectieve onbewuste altijd *archetypen* (of oerbeelden), die vanaf het begin aanwezig zijn. De relatie tussen archetypen en instincten heb ik elders behandeld.¹ De meest karakteristieke archetypen, die empirisch ook het duidelijkst te herkennen zijn, zijn diegene, die het *ik* het meest en intensiefst beïnvloeden, respectievelijk storen. Het gaat hier om de *schaduw*, de *anima* en de *animus*.² De gemakkelijkst toegankelijke figuur blijkt in de praktijk de schaduw te zijn, want zijn aard kunnen we grotendeels uit de inhouden van het persoonlijk onbewuste afleiden. Een uitzondering op de regel vormen slechts die zeldzame gevallen, waarbij niet de negatieve, maar de positieve persoonlijke kwaliteiten verdrongen zijn. Het ik speelt dan de negatieve, dus ongunstige rol.

De schaduw is een moreel probleem, dat een uitdaging vormt voor de ik-persoonlijkheid in haar totaliteit, want geen mens kan zijn schaduw realiseren zonder een aanzienlijke morele inspanning en vastberadenheid. Bewust worden van je schaduw betekent te aanvaarden dat de duistere aspecten van je eigen persoonlijkheid werkelijk bestaan. Deze aanvaarding vormt de basis van elke zelfkennis, en ondervindt gewoonlijk heel wat weerstand. Zelfkennis als psychotherapeutische maatregel betekent vaak een moeizaam karwei, dat heel wat tijd kan vergen.

Uit een nauwkeurig onderzoek van de duistere karaktertrekken, respectievelijk minderwaardigheden, die samen de schaduw vormen, blijkt dat deze een emotionele aard ofwel een zekere autonomie bezitten. Daarom hebben ze ook een obsederende invloed, en we kunnen er zelfs door bezeten raken. Emotie is namelijk geen handeling die we uitvoeren, maar een gebeurtenis die ons overkomt. Affecten of emotie treden meestal op die punten op, waar we het minst aangepast zijn. Tegelijkertijd openbaren ze de redenen van de verminderde aanpassing, namelijk een minderwaardigheid en een lager niveau van de persoonlijkheid op dat specifieke punt.

Op dit diepere niveau met zijn nauwelijks of helemaal niet gecontroleerde emoties gedragen we ons min of meer als een primitief mens. We zijn dan niet alleen een willoos slachtoffer van onze emoties, maar ook nog opmerkelijk weinig tot een moreel oordeel in staat.

Terwijl de schaduw nu met behulp van inzicht en goede wil nog enigszins in de bewuste persoonlijkheid kan worden ingepast, bestaan er ook, zoals de ervaring leert, bepaalde trekken die zich hardnekkig tegen elke morele controle verzetten, en zo goed als onbeïnvloedbaar blijken. In de regel zijn deze weerstanden verstrengeld met *projecties*, die als zodanig niet herkend worden. Inzicht in de eigen projecties betekent een morele prestatie die boven het gewone gemiddelde uitgaat. Terwijl de karakteristieke trekken van de schaduw zonder al te veel moeite herkend kunnen worden als eigenschappen die tot de eigen persoonlijkheid horen, schiet bij confrontatie met projecties zowel het inzicht als de wil tekort. De oorzaak van de emoties die de projectie begeleiden lijkt immers zonder twijfel bij de *ander* (op wie men projecteert) te liggen. Terwijl het voor een objectieve toeschouwer zonneklaar is dat het om een projectie gaat, bestaat er weinig hoop dat dit door degene die projecteert wordt ingezien. Je moet er op zijn minst van overtuigd zijn dat je ook wel eens een keertje ongelijk kunt hebben, om tenminste in principe een emotioneel getinte projectie terug te willen nemen.

Laten we eens aannemen dat een bepaald mens totaal geen neiging vertoont zijn projecties te willen inzien. De factor die de projectie vormt heeft dan vrij spel, en kan, als hij een bepaald doel voor ogen heeft, dit ook verwerkelijken, dat wil zeggen het resultaat dat voor zijn werkzaamheid karakteristiek is tot stand brengen. Het projecterende is namelijk zoals bekend niet de bewuste mens, maar het onbewuste. *Een projectie wordt daarom aangetroffen – ze wordt niet door onszelf gemaakt.* Het gevolg van projecties is een *isolering van de mens* van zijn omgeving, aangezien hij daar geen werkelijke relatie mee heeft, maar slechts een illusionaire. Projecties veranderen de omgeving in het eigen, maar onbekende gezicht. Ze leiden daarom in laatste instantie tot een auto-erotische of autistische toestand, waarin men een wereld droomt – de werkelijkheid van de wereld blijft echter onbereikbaar. Het gevoel van

onvolledigheid en het nog erger gevoel van steriliteit die hiervan het gevolg zijn, worden op hun beurt weer via projectie als kwaadwilligheid van de omgeving verklaard, en dank zij deze vicieuze cirkel neemt het isolement steeds meer toe. Hoe meer projecties tussen het subject en zijn omgeving geschoven worden, des te moeilijker wordt het voor het ik zijn illusies te doorzien. Een vijf- enveertigjarige patiënt, die sinds zijn twintigste aan een dwangneurose leed, en hierdoor volledig van de wereld afgesloten werd, zei tegen mij: 'Maar ik kan mezelf toch niet toegeven dat ik de vijf-entwintig beste jaren van mijn leven verspild heb!'

Het is vaak tragisch te zien hoezeer een mens, vaak op een zeer doorzichtige wijze, zijn eigen leven en dat van anderen verknoeit, terwijl hij voor geen geld ter wereld kan inzien dat de hele ellende voor het grootste deel uit hemzelf voortkomt, en steeds opnieuw door hemzelf gevoed en onderhouden wordt. Dat alles is overigens niet het werk van zijn bewustzijn, want dat klaagt en vloekt over een trouweloze wereld, die zich steeds verder terugtrekt. De schuldige is integendeel een onbewuste factor, die wereld- en zelf-verhullende illusies spint. Dit fantasieweefsel beoogt inderdaad een cocon waardoor de betreffende mens tenslotte helemaal wordt ingesloten.

Het zou nu voor de hand liggen te veronderstellen dat projecties als deze, die slechts met de grootste moeite of helemaal niet teruggenomen kunnen worden, eveneens tot het gebied van de schaduw horen, dat wil zeggen: tot de negatieve kant van de eigen persoonlijkheid. Maar vanaf een zeker punt wordt deze veronderstelling onhoudbaar, aangezien de symbolen die dan gaan optreden niet op hetzelfde geslacht, maar op het tegenovergestelde wijzen, dus bij een man op een vrouw en omgekeerd. Als bron van de projecties doet dus niet langer de schaduw dienst, die van hetzelfde geslacht is, maar een figuur van de tegenovergestelde sekse. Hier ontmoeten we de animus van de vrouw, en de anima van de man, twee archetypen die elkaars tegenhanger zijn. De autonomie en onbewustheid van animus en anima verklaren de hardnekkigheid van hun projecties. Ook de schaduw hoort weliswaar ten dele tot het collectieve onbewuste (en komt daarom, zoals de andere figuren uit het collectieve onbewuste, ook als motief in de mythologie voor), maar aangezien hij in eerste instantie het *persoonlijke* onbe-

wuste representeert, onderscheidt hij zich van animus en anima. De inhouden van de schaduw kunnen immers veel gemakkelijker bewust worden gemaakt. Bovendien is de schaduw ook veel gemakkelijker te doorzien en te verwerklijken dan animus en anima, die veel verder van het bewustzijn staan, en daarom onder gewone omstandigheden zelden of nooit worden beseft. De schaduw kan met een beetje zelfkritiek gemakkelijk worden doorzien – voor zover hij tenminste van persoonlijke aard is. Zodra echter zijn archetypische kant in het spel komt, ontmoeten we dezelfde moeilijkheden als bij animus en anima. Met andere woorden: het ligt binnen onze mogelijkheden het relatief-kwade van onze aard te kennen, maar het betekent daarentegen een even zeldzame als schokkende ervaring het absoluut-kwade onder ogen te zien.

3 De syzygie*: anima en animus

Maar wat is nu deze projecterende factor? Het Oosten noemt haar de 'spinster' of Maya, de illusieverwekkende danseres. Als we het niet allang uit de droomsymboliek wisten, dan zou deze oosterse benaming ons op het juiste spoor zetten: het omhullende, omhelzende en verslindende element wijst onmiskenbaar op de *moeder*², dat wil zeggen op de relatie tussen de zoon enerzijds en de werkelijke moeder, het moederbeeld, en de vrouw die voor hem een moeder zal worden anderzijds. Zijn eros is passief als die van een kind: hij hoopt gevangen, opgezogen, verhuld en verslonden te worden. Hij zoekt in zekere zin de beschermende, voedende tovercirkel van de moeder, de zorgeloze zuigelingstoestand, waarin de buitenwereld naar hem toekomt, en hem zelfs zijn geluk opdringt. Het is daarom geen wonder dat de werkelijke wereld hem ontglipt!

Als deze toestand wordt gedramatiseerd, zoals het onbewuste dat ook gewoonlijk doet, dan zien we op het psychologisch toneel een mens die 'achteruit' leeft, die zijn kindertijd en zijn moeder zoekt, en die vlucht voor een boze, koude wereld vol onbegrip voor hemzelf. Niet zelden zien we naast zo'n zoontje een moeder, die er blijkbaar geen enkel belang bij heeft dat haar zoon een man wordt. Dit soort moeders zijn altijd onvermoeibaar en opofferend in de weer om niets na te laten wat de zoon het man-worden en het huwelijk in de weg kan staan. We zien dan een geheim complot tussen moeder en zoon, en hoe de een de ander helpt het leven te verraden.

Wie is hier de schuldige? Is het de moeder, of is het de zoon? Waarschijnlijk zijn ze het alletwee. Het onvervulde verlangen van de zoon naar het leven en de wereld moet ernstig worden genomen. Hij zou iets werkelijks willen aanraken, de aarde willen omarmen, en de akker van de wereld willen bevruchten. Maar hij maakt slechts kleine ongeduldige aanloopjes, want de geheime herinnering aan het feit dat je de wereld en het geluk ook cadeau kunt krij-

*Koppeling, samenstand. Een term die onder andere wordt gebruikt in de metriek en in de astrologie (conjunctie, oppositie).

gen – namelijk van de moeder – verlamt zowel zijn stootkracht als zijn doorzettingsvermogen. Het stukje wereld dat hij, zoals elk mens, steeds weer opnieuw tegenkomt, is nooit helemaal het goede, want het geeft zichzelf niet, het komt hem niet tegemoet, het gedraagt zich weerspanning, het wil veroverd worden, en onderwerpt zich slechts aan de sterke. Het stelt eisen aan de mannelijkheid van de man, aan zijn vurigheid, en vooral aan zijn moed en vastberadenheid, wanneer het erom gaat de hele mens in de waagschaal te stellen. Voor zo 'n onderneming heeft hij een trouweloze eros nodig, één die de moeder kan vergeten en zichzelf kan kwetsen, want hij moet de eerste geliefde van zijn leven verlaten. Met een zorgzaam oog op dit gevaarlijke waagstuk heeft zijn moeder hem de deugden van trouw, aanhankelijkheid en loyaliteit geleerd, om hem te beschermen voor de dreigende motele ineenstorting die met dit levenswaagstuk verbonden is. Sommige zonen hebben deze les al te goed geleerd, en blijven moeder trouw, wellicht tot haar grote zorg (bijvoorbeeld als hij, tot haar grotere glorie, homoseksueel blijkt te zijn), maar tegelijkertijd tot haar onbewuste, mythische voldoening. Want met deze relatie gaat het even oeroude als hoogstheilige archetype van het huwelijk van moeder en zoon in vervulling. Wat heeft uiteindelijk de banale werkelijkheid met haar burgerlijke stand, salarissen, de maandelijkse huur of hypotheekrente enzovoort te bieden, dat een tegenwicht zou kunnen vormen voor de mystieke huiver van de hierogamos – het goddelijke huwelijk? Of voor de Sterrevrouw, die na de draak komt, of voor de vrome raadsels die rond het huwelijk van het Lam zijn geweven?

Op dit niveau van de mythe, die het wezen van het collectieve onbewuste wel het beste weergeeft, is de moeder oud en jong, Demeter en Persephone, en de zoon is echtgenoot en slapende zuigeling in één – een toestand van onbeschrijflijke vervulling. Hiermee kunnen de onvolkomenheden van het werkelijke leven, de moeite en inspanningen van het je aanpassen, en het lijden onder de veelvuldige teleurstellingen van de werkelijkheid natuurlijk niet in de verste verte concurren.

In het geval van de zoon is de projectie-vormende factor identiek met het *moeder-imago*, en dit wordt daarom voor de werkelijke moeder aangezien. De projectie kan slechts teruggenomen wor-

den, wanneer de zoon inziet dat er in zijn eigen psychisch gebied een imago, beeld, van de moeder bestaat, en niet alleen een beeld van haar, maar ook van de dochter, de zuster en de geliefde, de hemelse godin en de aardse Baubo (de heks uit Faust), alomtegenwoordig als leeftijdsloos beeld. Hij moet inzien dat elke moeder en elke geliefde de draagster en verwerklijkster van deze gevaarlijke spiegeling is, van dit beeld, dat ten diepste met het wezen van de man verbonden is. Het hoort bij hem, dit gevaarlijke beeld van de Vrouw; zij betekent de trouw, die hij in sommige gevallen omwille van het leven niet altijd moet handhaven; zij is de onmisbare noodzakelijke compensatie voor waagstukken, inspanningen en offers die alle in teleurstelling eindigen; zij is de troost voor alle bitterheid van het leven. En tegelijkertijd is zij de grote illusieschepende verleidster tot juist dit leven, en welteverstaan niet alleen tot de verstandige en nuttige aspecten hiervan, maar ook tot 's levens verschrikkelijke paradoxen en dubbelzinnigheden, waarin goed en kwaad, succes en mislukking, hoop en twijfel elkaar in evenwicht houden. Als zijn grootste gevaar eist ze het grootste van de man, en als hij er een is, zal ze dat ook krijgen.

Dit beeld is de 'Meesteres Ziel', zoals Spitteler haar genoemd heeft. Ik heb voor haar de term *anima* voorgesteld, want er moet iets specifiek benoemd worden, waarvoor de uitdrukking 'ziel' te algemeen en te vaag is. Het psychisch gegeven dat we met de term *anima* samenvatten, vormt een uiterst dramatische inhoud van het onbewuste. We kunnen deze inhoud in rationele, wetenschappelijke termen beschrijven, maar dat drukt volstrekt niet het levende wezen ervan uit. Ik geef daarom bewust de voorkeur aan de mythologische en dramatiserende ziens- en uitdrukkingswijze. Deze is immers met het oog op haar onderwerp (namelijk: levende psychische processen) niet alleen veel sprekender, maar ook nauwkeuriger dan een abstracte wetenschappelijke taal, die vaak met de gedachte flirt dat haar aanschouwelijke begrippen op een goede dag door algebruïsche vergelijkingen vervangen kunnen worden.

De projectie-vormende factor is de *anima*, respectievelijk het onbewuste, dat door de *anima* vertegenwoordigd wordt. Wanneer ze verschijnt, treedt ze, in dromen, visioenen of fantasieën, *gepersonifieerd* op, en verkondigt daarmee dat de factor die aan haar ten grondslag ligt alle opvallende eigenschappen van een vrouwelijk

wezen bezit.¹ Ze is geen uitvinding van het bewustzijn, maar een spontaan produkt van het onbewuste; ook is ze geen surrogaatfiguur voor de moeder, maar het heeft er alle schijn van dat die numineuze eigenschappen, die het moederimago zo invloedrijk en gevaarlijk maken, afgeleid zijn van het collectieve archetype van de anima, dat zich steeds opnieuw in elk mannelijk kind incarneert.

Aangezien nu de anima een archetype is dat bij mannen optreedt, valt te vermoeden dat er bij vrouwen een tegenhanger hiervan te vinden moet zijn. Want evenals een man door iets vrouwelijks – de anima – wordt gecompenseerd, gebeurt dat bij vrouwen door iets mannelijks. Met deze uitspraak zou ik overigens niet de schijn willen wekken dat deze compensatorische relaties gededuceerd zijn. Er zijn integendeel zeer vele en gevarieerde ervaringen voor nodig geweest om het wezen van anima en animus empirisch te vatten. Alles wat we ook maar over deze archetypen te zeggen hebben, is óf direct aan de hand van feiten te bewijzen, óf op zijn minst aannemelijk te maken. Ik ben me er overigens wel van bewust dat het hier om pionierswerk gaat, dat met zijn eigen voorlopigheid genoeg moet nemen.

Zoals de moeder de eerste draagster van de projectievormende factor voor een zoon lijkt te zijn, zo is dat voor een dochter de vader. De praktische ervaring van zulke relaties bestaat uit talloze individuele gevallen, die alle mogelijke varianten op het grondthema uitbeelden. Een beknopte beschrijving van dit soort relaties kan daarom niet meer dan schematisch zijn.

De vrouw wordt door een mannelijk wezen gecompenseerd, en daarom draagt haar onbewuste als het ware een mannelijk stempel. Dat betekent in vergelijking met de man een aanzienlijk psychologisch verschil. Overeenkomstig hiermee heb ik de projectievormende factor bij vrouwen de *animus* genoemd, wat verstand of geest betekent. Zoals de anima met de moederlijke eros overeenkomt, zo komt de animus met de vaderlijke logos overeen. Maar het is verre van mij deze twee intuïtieve begrippen al te specifiek te willen definiëren. Ik gebruik 'eros' en 'logos' alleen als begripsmatige hulpmiddelen, om het feit te omschrijven dat het *bewustzijn* van de vrouw meer door het verbindende van de eros dan door het onderscheidende en kennende van de logos wordt gekarakteriseerd. Bij mannen is de eros, de relatiefunctie, gewoonlijk minder

ontwikkeld dan de logos. Bij vrouwen daarentegen vormt de eros een uitdrukking van haar ware aard, terwijl haar logos niet zelden een betreurenswaardig incident betekent. Deze logos roept immers in familie- en vriendenkring vaak misverstanden en ergetlijke interpretaties op. Hij bestaat namelijk niet uit overwegingen, maar uit opinies. Met opinies of meningen bedoel ik aprioristische veronderstellingen met een als het ware absolute aanspraak op waarheid. Zoiets kan, zoals iedereen weet, irriterend werken. Aangezien de animus een voorliefde voor argumenteren heeft, kunnen we hem bij gelijkhebbende discussies het best aan het werk zien. Zeker, ook mannen kunnen zeer 'vrouwelijk' argumenteren, namelijk wanneer ze 'anima-bezeten' zijn, en daardoor in de animus van hun eigen anima veranderen. Bij mannen gaat het dan meestal om hun persoonlijke *ijdelheid* en *lichtgeraaktheid*, bij vrouwen echter gaat het om de *macht* van de waarheid of gerechtigheid of van een andere '-heid' – want voor haar ijdelheid hebben meestal al kapper en modiste gezorgd. De 'vader' (of de som van alle overgeleverde meningen) speelt bij de vrouwelijke argumentatie een grote rol. Hoe vriendelijk en bereidwillig haar eros ook zijn mag, zodra ze door de animus bezeten is laat ze zich door geen enkele logica ter wereld meer van haar stuk brengen. Soms kan een man zelfs het gevoel krijgen – niet geheel ten onrechte – dat alleen verleiding, een pak slaag of verkrachting nog de nodige overtuigingskracht (Ueber 'zeugungs'kraft; 'zeugen' = verwekken) zou hebben. Hij weet niet, dat deze uiterst dramatische situatie meteen een banaal en lauw einde zou krijgen, als hij het strijdtoneel zou verlaten, en de voortzetting van de discussie aan een, of zijn, vrouw zou overlaten. Op dit heilzame idee komt hij echter zelden of nooit, want geen man kan zich ook maar even met een animus bezighouden zonder meteen in de ban van zijn eigen anima te raken. Wie dan nog genoeg gevoel voor humor bezit om objectief naar zo'n gesprek te luisteren, zou zich vast en zeker mateloos verbazen over de overweldigende hoeveelheid gemeenplaatsen, verkeerd gebruikte 'waarheden', krante- en romanfrasen, allerlei versleten clichés tot en met ordinaire scheldpartijen en een schokkend gebrek aan logica. Het is een gesprek dat zich, ongeacht de toevallige deelnemers, miljoenenvoudig in alle talen der wereld steeds weet herhaalt, en dat in wezen steeds hetzelfde is.

Dit ogenschijnlijk opmerkelijke feit berust op de volgende omstandigheid: wanneer animus en anima elkaar ontmoeten, dan trekt de animus het zwaard van zijn macht, en de anima spuit haar vergif van misleiding en verleiding. Het resultaat hoeft niet altijd negatief te zijn, want er bestaat een even grote waarschijnlijkheid dat deze twee verliefd op elkaar worden (een bijzonder geval van liefde op het eerste gezicht!). De taal der liefde nu is van een verbaazingwekkende gelijkvormigheid, en maakt vol overgave en trouw gebruik van algemeen geliefde formuleringen, waardoor beide partners zich alweer in een banale, collectieve situatie bevinden. Toch verkeren ze in de illusie op hoogst individuele wijze bij elkaar betrokken te zijn.

Zowel in positief als negatief opzicht is de animus-anima-relatie altijd vol 'animositeit' – dat wil zeggen emotioneel en daarom collectief. Emoties verlagen het niveau van een relatie, en brengen deze terug tot de algemene instinctieve basis, die op zichzelf niets individueels meer heeft. Niet zelden speelt de relatie zich daarom af over de hoofden van haar menselijke spelers heen, die achteraf ook niet weten wat hun overkomen is.

Terwijl bij de man de wolk van 'animositeit' hoofdzakelijk sentimenteel en vol ressentiment is, uit ze zich bij de vrouw in opvattingen, interpretaties, meningen, insinuaties en scheve constructies, die allemaal het doel c.q. het resultaat hebben, de relatie tussen twee mensen af te kappen. De vrouw wordt, evenals de man, door haar demonische familiaris ('dienaar') ingesponnen, en als de dochter, die als enige haar vader begrijpt (en daarom ook altijd en eeuwig gelijk heeft), naar het land der schapen verplaatst, waar ze zich door haar zieleherder, de animus, laat weiden.

Maar evenals de anima heeft ook de animus een positief aspect. In de gedaante van de vader worden niet alleen overgeleverde meningen uitgedrukt, maar evenzeer datgene wat men 'geest' noemt, en wel in het bijzonder filosofische en religieuze algemene voorstellingen, respectievelijk de houding die het resultaat is van dergelijke overtuigingen. De animus is dus eveneens een psychopompos (zieleherder), een bemiddelaar tussen het bewustzijn en het onbewuste, en een personificatie van het onbewuste. Zoals de anima door integratie een eros van het bewustzijn wordt, zo wordt de animus een logos daarvan; en zoals de etos het mannelijke bewustzijn

het vermogen tot relaties en betrokkenheid geeft, zo verleent de logos, het vrouwelijke bewustzijn nadenkendheid, overleg en kennis.

Het effect van anima en animus op het ik is in principe hetzelfde. Het is bijzonder moeilijk om aan deze invloed te ontkomen, want ten eerste is ze ongewoon sterk, en vervult de ik-persoonlijkheid meteen met een onaantastbaar gevoel van gelijk te hebben en in-zijn-recht-te-staan. Ten tweede bevindt haar oorzaak zich in een toestand van projectie – het lijkt of ze in hoge mate wortelt in objecten en objectieve situaties. Ik ben geneigd om deze twee kenmerken van het effect van anima en animus terug te voeren tot de eigenschappen van het archetype in het algemeen. Het archetype namelijk bestaat *a priori*. Dit zou het onbetwistbare en onbespreekbare, vaak heel irrationele optreden van bepaalde stemmingen of het voorkomen van bepaalde meningen kunnen verklaren. Deze opinies bijvoorbeeld zijn wellicht zo berucht onbeïnvloedbaar, omdat er van het archetype een sterke suggestieve kracht uitgaat. Het archetype fascineert het bewustzijn, en houdt het hypnotisch gevangen. Niet zelden heeft het ik daarbij een vaag gevoel van een morele nederlaag, en gedraagt zich dan nog defensiever, koppiger en gelijkhebbtiger, waardoor via de vicieuze cirkel zijn minderwaardigheidsgevoel weer groter wordt. Op deze manier verliezen de menselijke relaties hun basis, want zowel groothedswaan als minderwaardigheidsgevoel maken wederzijdse waardering onmogelijk. En zonder dat laatste kunnen menselijke relaties niet bestaan.

Zoals ik boven al zei, kunnen we gemakkelijker inzicht krijgen in de schaduw dan in de anima of animus. Met de schaduw hebben we het voordeel van een zekere voorbereiding door de opvoeding, die al van oudsher geprobeerd heeft de mensen ervan te overtuigen dat ze niet uit honderd procent zuiver goud bestaan. Iedereen begrijpt daarom meteen wat er met 'schaduw', 'inferieure persoonlijkheid' en dergelijke wordt bedoeld. Mocht iemand dat vergeten zijn, dan kunnen de zondagse preek, de echtgenoot of de belastinginspecteur zijn of haar geheugen gemakkelijk opfrissen. Maar met de anima en animus is het niet zo eenvoudig gesteld. Ten eerste bestaat er wat dit betreft geen morele opvoeding, en ten tweede heeft men zich meestal al met gelijk hebben tevreden

gesteld – men voelt zich liever wederzijds verongelijkt (zo niet erger!) dan dat men de projectie wil inzien. Het lijkt eerder een heel natuurlijk feit dat mannen irrationele stemmingen en vrouwen dito meningen hebben. Deze situatie berust vermoedelijk op een instinctieve basis, en moet daarom zijn zoals ze is, omdat juist op deze manier het Empedocleïsche spel van *neikos* (haat) en *philia* (liefde) van de elementen voor alle eeuwigheid gewaarborgd wordt. De natuur is conservatief, en laat zich niet gemakkelijk in haar loop storen. Animus en anima behoren tot een natuurlijke vrijplaats, die zijn onkwetsbaarheid uiterst hardnekkig verdedigt. Daarom is het zoveel moeilijker ons bewust te worden van onze anima-animus-projecties, dan onze schaduwzijde te erkennen. In het laatste geval moeten we weliswaar een zekere morele weerstand, zoals ijdelheid, eerzucht, inbeelding, ressentiment enzovoort overwinnen, maar in het eerste geval komen er nog zuiver intellectuele moeilijkheden bij, nog helemaal afgezien van de inhouden van de projectie, die we meestal volstrekt niet weten te plaatsen. En uiteindelijk komt dan nog de diepe twijfel boven of we de natuur niet te veel in haar werk storen, door dingen bewust te maken, die we beter hadden kunnen laten rusten.

Hoewel er volgens mijn ervaring een aantal mensen bestaat die zonder bijzondere of morele problemen kunnen begrijpen wat er met anima en animus bedoeld wordt, komen we toch nog meer mensen tegen die nogal veel moeite hebben deze begrippen te begrijpen, en er zich iets aanschouwelijks bij voor te stellen. Dat laat zien dat we met deze begrippen enigszins buiten het gewone ervaringsgebied komen. Ze zijn daarom ook niet populair, juist omdat ze onvertrouwd lijken. Het gevolg is dat ze vooroordelen mobiliseren, waardoor ze met een taboe belast worden – zoals dat altijd al met onverwachte zaken het geval is geweest.

Als we nu min of meer de eis stellen dat men projecties moet terugnemen, omdat dat heilzamer en in elk opzicht voordeliger is, dan betreden we daarmee een nieuw terrein. Iedereen was er bijvoorbeeld tot nu toe van overtuigd dat de voorstelling 'mijn vader' of 'mijn moeder' niets dan een kopie van de werkelijke ouder was, die met het origineel exact overeenkwam. Wanneer iemand 'mijn vader' zegt, dan zou hij dus absoluut niets anders bedoelen dan datgene wat zijn vader in werkelijkheid ook is. Dit meent hij ook,

maar een mening over identiekheid zorgt er nog bij lange na niet voor dat deze identiekheid ook bestaat. Hier kunnen we dus de drogreden van 'het verholde' toepassen.⁴ Als men namelijk het beeld, dat X van zijn vader heeft, en dat hij ook voor zijn werkelijke vader aanziet, in de psychologische vergelijking plaatst, dan klopt deze niet meer, want de onbekende grootheid die men in de vergelijking heeft ingevoerd, stemt niet met de werkelijkheid overeen. X heeft over het hoofd gezien dat de voorstelling van een persoon ten eerste uit het beeld bestaat dat X van de werkelijke persoon ontvangt, en ten tweede uit het andere beeld, dat uit de subjectieve verwerking van het misschien toch al zeer onvolledige eerste beeld is ontstaan. De voorstelling die X van zijn vader heeft, is een complex geheel, waarvoor de werkelijke vader slechts ten dele verantwoordelijk is; voor een onbepaald deel is de zoon er zelf voor verantwoordelijk. Als hij zijn vader namelijk bekritiseert of prijst, dan treft hij onbewust zichzelf, en veroorzaakt daarmee het soort psychische consequenties, die bij mensen optreden die zichzelf kleinere of omhoogsteken. Maar wanneer X zijn reacties zorgvuldig met de werkelijkheid vergelijkt, dan kan hij merken dat hij ergens iets fout doet, wanneer hij tenminste niet allang aan het gedrag van zijn vader gemerkt heeft dat hij zich een verkeerd beeld van hem vormt. In de regel zal X er echter van overtuigd zijn dat hij gelijk heeft, en als er iemand ongelijk heeft, dan moet dat altijd de ander zijn. Is de etos van X zwak ontwikkeld, dan zal de onbevredigende relatie met zijn vader hem of onverschillig laten, of hij ergert zich aan de inconsequenties en verdere onbegrijpelijkheden van zijn vader; die zich nooit zo gedraagt zoals hij zich zou moeten gedragen volgens het beeld dat X van hem heeft. Daarom heeft X alle redenen zich gekwetst, onbegrepen, zelfs bedrogen te voelen.

Men kan zich voorstellen hoe wenselijk het in zo'n geval is projecties terug te nemen. Er bestaan daarom altijd optimisten die geloven dat ze een gouden tijdperk op aarde kunnen brengen door de mensen gewoon te vertellen wat de juiste weg is. Maar probeer de mensen maar eens uit te leggen dat hun gedrag lijkt op dat van een hond, die achter zijn eigen staart aanrent. Om iemand het verkeerde van zijn houding te laten inzien, is wel wat meer nodig dan alleen maar iets 'zeggen', want het gaat ook om meer dan wat de gewone redelijkheid kan vatten. Het gaat namelijk om die nood-